

ԷՌԻՆԱ ՄԱՆԵԱ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՄՄ

ՍՈՒՐԲՐԱՅԻՆ ՆԱԽԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՍԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

Նայ ավանդության մեջ պահպանվել են սուրբգրային մի շարք նախակրթություններ, որոնք վկայված են տարբեր անվանումներով՝ «պատճառ», «սկիզբ», «թելադրություն», «նախադրություն»¹ եւ այլն: Ամենատարածվածը թերեւս «պատճառ»-ն է, ուստի եւ հաճախ սուրբգրային նախակրթությունները սահմանվում են որպէս պատճառաբանական գրվածքներ: Այդ նախակրթությունները կամ այսպէս կոչված պրոլեգոմենաները ներածական կամ նախադրական գլուխներ են, որոնք կրում են նախակրթական (պրոպագեդետիկ) բնույթ: Նման նախակրթությունները հանդիպում են ձեռագրերում՝ ինչպէս առանձին միավորներով, այնպէս եւ ընդգրկված են ժողովածուներում, որոնք հայտնի են պայմանական՝ «Գիրք պատճառաց» անվանումով: Ցայսօր թէ՛ առանձին նախակրթությունները եւ թէ՛ դրանցից բաղկացած ժողովածուները հիմնականում անտիպ են: Փոխառված լինելով հունական դպրությունից՝ նախակրթություններն առավել լավ պահպանվել եւ լայնորեն կիրառվել են հայկական միջավայրում:

* Այս հոդվածը Ս. Էջմիածնում 2021 թ. հոկտեմբերի 8–9-ը կայացած «Աստվածաշնչի թարգմանության եւ մեկնության արդի հեռանկարները» խորագրով գիտաժողովում կարդացած մեր զեկուցման՝ «The Importance of Biblical Prolegomena for the correct understanding of the Armenian Bible» առավել ծավալուն տարբերակն է: Եւ զեկուցումը, եւ տպագրության հանձնված նյութը ներկայացվել են միայն անգլերենով, իսկ քննարկվող թեման բավականին նոր ու շուտամասիրված է հայ իրականության մեջ, ուստի անհրաժեշտ համարեցինք հրապարակել այն նաեւ հայերենով:

¹ Առավել մանրամասն տե՛ս Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ եւ հելլենիստական տարրերը. հայկական եւ հունական դասական եւ բյուզանդական աղբյուրների բաղդատության մասին, Երեւան, 2005, էջ 140–157. M. E. SHIRINIAN, The Liber Causarum: A Mediaeval Armenian Isagogical Collection, Le Muséon, 130 (1–2), 2017, 168–169. հմմտ. նաեւ ծնթ. 176, էջ 169, որտեղ արծարծվում են նաեւ որոշ մեկնությունների տեսակներ, ինչպիսիք են «լուծմունք»-ները (λύσεις), «հարցմունք եւ պատասխանիք»-ը (ζητήματα και λύσεις, ἑλεγχοί και λύσεις, ἐρωτήσεις και ἀποκρίσεις), «վերլուծութիւն» կամ «վերլուծումն»-ը (ἀνάλυσις) եւ այլն:

Մինչ այժմ սուրբգրային նախակրթություններն ընդունված էր համարել զուտ մեկնողական գրականությունը վերաբերող՝ բացատրական բնույթի, որպես կանոն՝ ոչ ծավալուն գրվածքներ: Հետազոտությունների արդյունքում, սակայն, հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ այդ ներածական գրվածքները կամ գլուխները պետք է որակել նախակրթություններ (prolegomena), որոնք վերաբերում են «Աստվածաշնչի ներածություն» (Isagogics) բնագավառին². սույն հոդվածի հիմնական նպատակներից մեկը սա է:

Խոսելով «Աստվածաշնչի ներածություն» մասին՝ հարկ է նշել, որ այս թեման, ինչպես նաև դրան վերաբերող նյութի պատմական զարգացումն այդքան էլ ուսումնասիրված չեն³: Ընդհանրապես, նշված ոլորտին վերաբերող գրվածքներ, մասնավորապես դասագրքեր մեզ քիչ են հասել, ինչը պայմանավորված է հետեւյալ նախադրյալներով. նախ՝ ներածական այդ բնագրերը թերեւս կարելի է անվանել օժանդակ եւ նույնիսկ՝ որոշ չափով երկրորդական: Դրանք հիմնականում նախատեսված էին ամենօրյա գործածման համար, այսինքն՝ առավելապես գրված էին սերունդների ուսուցման համար եւ չէին դիտարկվում որպես մնայուն աշխատություններ: Իհարկե, ուշագրավ է, որ այդ բնագրերն առավել շատ են պահպանվել հայկական, քան այլ ավանդություններում: Սա թերեւս բացատրվում է հայերի պատրաստակամությամբ՝ թարգմանել որքան հնարավոր է շատ օգտակար երկասիրություններ, ինչպես այդ մասին դիպուկ նշել է Հայոց Եկեղեցու անսակարկ շատագով Պողոս Տարոնացին. «Աւէք թէ Հայք ի Հոռոմոց գիրս թարգմանեն եւ ուսանին, եւ այդ ձեզ չէ՛ պատիւ: ԶԱւրէնս եւ զմարգարէս ամենայն ազգք ի հրէից թարգմանեցին, եւ նոքա ահա ի խաւարի մոլորեալ են: Բազում գիրք կան ի Հայք, եւ հոռոմք ոչ թարգմանեն վասն ծուլութեան եւ հպարտութեան: Մեք յԱսորոց եւ յԵգիպտացոց, ի Հոռոմոց եւ ի Յունաց թարգմանեմք զսուրբ հարցն գիրսն, եւ զնոս սրբոց վկայիցն: Նաեւ բազումս ի հերձուածողացն, որ հաւասար [=միաբան] են ուղղափառաց: Զի

² Տէս M. E. SHIRINIAN, The Liber Causarum: A Mediaeval Armenian Isagogical Collection, Le Muséon, 130 (1–2), 2017, էջ 139–176. M. E. SHIRINIAN, Schema isagogicum apud Patres Ecclesiae Materials of the XVIII International Conference on Patristic Studies, Oxford, 2021 (in print), <http://oxfordpatristics.blogspot.com/2019/04/erna-manea-shirinian-schema-isagogicum.html>:

³ Տէս Բոջեր Պիրսի բավականին հետաքրքրական հոդվածը՝ “What the heck is the “Synopsis Scripturae Sacrae” of ps. Athanasius?”, posted by Roger Pearse: <https://www.roger-pearse.com/weblog/2018/09/18/what-the-heck-is-the-synopsis-scripturae-sacrae-of-ps-athanasius/#what-the-heck-is-the-synopsis-scripturae-sacrae-of-ps-athanasius-n-3>:

սուրբն Աթանաս ասէ, թէ՛ բազում իրաւ հերձուածողքն ընդ մեզ խոստովանին, զոր պարտ է ընդունել... Այսպէս եւ Հայք յամենայն վատքարաց հաւաքեն զպիտանին, եւ զխոտանն մերժեն»⁴:

Ուշագրաւ է, որ Հայոց Եկեղեցու դավանաբանական եւ ծիսապաշտամունքային ավանդութիւնների սկզբունքային պաշտպան այս վարդապետի խոսքում հստակ նկատելի է լայնախոհ վերաբերմունք այլ մշակույթների նկատմամբ: Նման մոտեցմամբ էր թերեւս պայմանավորված նաեւ այն, որ Հայաստանում թարգմանվում էին ոչ միայն կանոնական երկեր, այլ նաեւ պարականոն գրքերից շատերը⁵: Ավելին՝ հաճախ են հանդիպում տարատեսակ խմբագրութիւններ ունեցող աշխատութիւններ, որոնք հայերեն թարգմանութեամբ ներկայացված են հենց այդ մի քանի խմբագրութիւններով:

Անդրադառնալով Աստվածաշնչի ներածութեանը՝ կարելի է ասել, որ այն սուրբգրային աստվածաբանութեան երախայրիքն է: Կարող ենք անգամ ենթադրել, որ այն, որպէս առանձին առարկա, սկսել են ուսուցանել մեկնութեան հետ մեկտեղ՝ հենց սկզբից. այդ են վկայում Աստվածաշնչի առաջին մեկնիչ Որոգիներսի գրած սուրբգրային նախակրթութիւնները, որոնք հասել են մեզ: Դրանք թերեւս ընդունված էր գրել մեկնութիւնից առաջ: Հետագայում, երբ գրվում էր մեկնութիւնը, եւ այն նախակրթութիւն ուներ, ապա, որպէս կանոն, վերջինս կարող էր բուն մեկնութիւնից առաջ զետեղվել:

Առաջին անգամ «εἰσαγωγή» (=«ներածութիւն») բառը «Աստվածաշնչի ներածութիւն» առարկան սահմանելու համար կիրառել է վանական Ադրիանոսը (կամ՝ Հագրիան, մոտ 440 թ.) իր «Սուրբ Գրքի ներածութիւն»

⁴ Ամբողջական հատվածը տե՛ս Ն. ՊՈՂԱՐԵԱՆ, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 209. հմմտ. նաեւ Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Հունաբան դպրոց, «Աստվածաբանական եւ կրոնագիտական հոգևածների ժողովածու», հտ. Գ., ԵՊՀ Աստվածաբանութեան ֆակ., Երեւան, 2020, էջ 7–37, որտեղ քննարկված է թարգմանչութիւնը միջնադարյան Հայաստանում:

⁵ Հստ որում, պարականոնների կամ անկանոնների կիրառումը նկատելի է հայ մշակույթի այլ ոլորտներում եւս: Այսպէս՝ դրանց իմացութեան մասին է փաստում հայկական մանրանկարչութիւնը, որտեղ հաճախ են հանդիպում պարականոններից սերած թեմաներ (օրինակ՝ Ավետման տեսարաններում կույս Մարիամը, երբ Գաբրիել հրեշտակապետը բարի լուրն է հայտնում նրան, հաճախ պատկերված է իլիկ ձեռքին, մինչդեռ արեւմտյան ավանդութեան մանրանկարներում Աստվածածինը գիրք է կարդում: Նման տարազան պատկերումը հայկական մանրանկարչութեան մեջ կարելի է կապել «Մանկութեան Ավետարանի» ազդեցութեան հետ: Հմմտ. նաեւ մանրանկարչութեան մեջ առկա իլիկ մանող եւայի կերպարը):

(Εἰσαγωγή εἰς τὰς θείας γραφάς⁶) երկում: Այս աշխատության մեջ բացատրելով մեկնության կանոնները՝ նա անդրադառնում է հոետորական, հնագիտական, աշխարհագրական, պատմական եւ այլ հարցերի ու ընդգծում դրանց կարեւորությունը Սուրբ Գիրքը հասկանալու եւ մեկնելու համար: Թեեւ քրիստոնեական ավանդության մեջ Սուրբ Գրքի ներածությանը վերաբերող աշխատությունների համար օգտագործվել են այլ վերնագրեր, սակայն Ադրիանոսի գործածած անվանումը (որը նա կիրառել էր՝ հետեւելով փիլիսոփաների մշակած ավանդույթներին) պահպանվել է դարերի ընթացքում եւ մինչ օրս գերակշռում է աստվածաբանության մեջ:

Սուրբ Գրքի ներածության թեման եւ բովանդակությունն առավել լիարժեք են արտացոլված Աթանաս Աղեքսանդրացուն եւ Հովհան Ոսկեբերանին վերագրվող աշխատություններում: Երկուսն էլ կրում են նույն վերնագիրը՝ «Սուրբ Գրքի համապատում» (Synopsis Scripturae Sacrae⁷): Աստվածաշնչի ներածությանը վերաբերող հարցերի ուսումնասիրման համար այս երկու ժողովածուները կարեւոր նշանակություն ունեն, թեեւ դրանց վավերականությունը վիճելի է: Նմանաբնույթ բնագրերում, բացի վերը նշված հարցերից, հիմնականում քննարկվում էր Աստվածաշնչի գրքերի բովանդակությունը: Ուշագրավ է, սակայն, որ դրանցից շատերում ներկայացված են այսպես կոչված «ներածական կաղապարների/ծրագրերի» (schemata isagogica-ի⁸) հիմնական կետերը⁹:

⁶ Տե՛ս «Patrologia Graeca» (ալսուհետեւ՝ PG), t. XCVIII, ed. J. P. Migne, Imprimerie Catholique, Paris, 1865, սյուն. 1273–1312:

⁷ Ամբողջական վերնագիրն է՝ Σύνοψις ἐπιτομὸς τῆς θείας Γραφῆς. գիտնականների մեծ մասը սույն երկասիրությունն ավանդաբար վերագրում էր Աթանաս Աղեքսանդրացուն, սակայն այժմ առավել ընդունված կարծիքի համաձայն՝ այն կազմվել է Զ. դարում հույն անանուն եկեղեցականի կողմից: Որոշ մասնագետներ համարում են, որ այն Ե. դարասկզբին պատկանող ժողովածու է (Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἑλληνικὴ πατρολογία, T. 3, 518): Կարելի է ենթադրել, որ Σύνοψις՝ «համապատում», «համառոտագիր» կամ «համացույց» բառը երկու դեպքում էլ հավելված է հետագայում՝ «ալի ձեռքով» (alia manu), քանի որ քաջ հայտնի է, թե քրիստոնեության դարաշրջանում ինչպես են երկերի անվանումները սահմանվել:

⁸ Տե՛ս J. MANSFELD, Prolegomena: questions to be settled before the study of an author, or a text (Philosophia antiqua, 61), Leiden, 1994. հմմտ. նաեւ A. MOTTA, Introducing Plato's System through σχήματα: Isagogical Aspects of Platonism in Late Antiquity, Incontri di filologia classica 2016–2017, 16 (2018), էջ 113. M. E. SHIRINIAN, Schema isagogicum apud Patres Ecclesiae, Studia Patristica, vol. CXIII // Papers presented at the Eighteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2019, ed. by M. Vinzent, Peeters, 2021, էջ 215–226:

⁹ Հատկապես հետաքրքրական է Ս. Աթանաս Աղեքսանդրացու «Սուրբ Գրքի համապատում»-ը, որի սկզբում ներկայացված է Սուրբ Գրքի կանոնական գրքերի ցանկը: Այստեղ, բացի կանոնի գաղափարի փոխանցումից, ըստ էության, արծարծված է նաեւ հիշյալ կաղապարի կետերից մեկի, այն է՝ «գիրք»-ի կամ «ուսումնասիրության կարգ»-ի (այսինքն՝

Նախակրթություններում ընդգրկված «ներածական կաղապարի» այդ կետերը կամ ներածական հիմնահարցերը տվյալ երկրի վերաբերյալ կարեւոր խնդիրների պատասխաններ էին պարունակում: Դրանք առնչվում էին երկրի թվագրմանը, հեղինակային պատկանելությանը, վերնագրին, բովանդակությանը, աղբյուրներին, գրելու նպատակին, դրդապատճառներին, առարկային, վավերականությանը, ուսումնասիրության կարգին, հերթականությանը, օգտակարությանը եւ այլն: Այդ հիմնական կետերը կարող էին ներառել նաեւ տվյալ աշխատության վերաբերյալ մեկնողական որոշ հատվածներ:

«Ներածական կաղապարը» կիրառվում էր անտիկ շրջանում, նաեւ հետագայում՝ առավել լայնորեն Արիստոտելի երկերի նորալատոնական մեկնիչների կողմից: Հայտնի է, որ նրանք սկսում էին իրենց մեկնությունները *schema isagogicum*-ով, որը ներառում էր «մի շարք նախնական որոշակի հարցեր, որոնք նաեւ կոչվում էին «վերնագրեր» կամ «հիմնական կետեր» (*κεφάλαια*)¹⁰: Դրանք գլխավորապես հետևյալ խնդիրներն էին լուսաբանում՝ 1. երկրի բովանդակությունը կամ նպատակը (*ὁ σκοπός*), 2. դրա տեղը, դիրքը, հաջորդականությունն այլ ստեղծագործությունների շարքում (ի *τάξις τῆς ἀναγνώσεως*), 3. տվյալ երկի «օգուտը» կամ «օգտակարությունը» (*τὸ χρησιμὸν*), 4. վերնագրի «պատճառը»՝ իմաստը (ի *αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς*), 5. երկասիրության վավերականությունը, իսկությունը (*τὸ γνήσιον*), 6. գլուխների եւ մասերի բաժանումը (ի *εἰς τὰ κεφάλαια διαίρεσις*), 7. փրկիսոփայության որ ճյուղին է պատկանում այն (*ὑπὸ ποῖον μέρος ἀνάγεται τὸ παρὸν σύγγραμμα*)¹¹: Կարծիք կա, որ այս համակարգումն առաջարկել է Ամոնիոսի ուսուցիչ Պրոկղը: Միեւնույն ժամանակ մասնագետները շեշտում են, որ «ներածական կաղապարի» որոշ կետեր արդեն իսկ օգտագործել էր Որոգինեսը: Սա նշանակում է, որ «ներածական կաղապարը» կիրառվել է մինչեւ Պրոկղը, թերեւս վերջինս, հավանաբար, լրացրել ու համակարգել է այն¹²:

Մասնագետները հակված են նաեւ այն տեսակետին, որ խնդրո առարկա կաղապարը՝ Սուրբ Գրքերը քննարկելիս ու մեկնաբանելիս,

τάξις-ի կամ *ordo lecturae*-ի) մատնանշումը, այսինքն՝ առկա է տվյալ կաղապարում ընդգրկված հարցերից մեկի արտահայտում: Առավել մանրամասն տե՛ս M. E. SHIRINIAN, *Schema isagogicum apud Patres Ecclesiae*, էջ 221:

¹⁰ Տե՛ս J. MANSFELD, *Prolegomena*, էջ 10:

¹¹ Առավել մանրամասն տե՛ս J. MANSFELD, նշ. աշխ., էջ 10, 20, 113. M. E. SHIRINIAN, *Schema isagogicum apud Patres Ecclesiae*, էջ 215–226:

¹² Տե՛ս J. MANSFELD, նշ. աշխ., էջ 10:

խիստ սահմանափակորեն են կիրառել Եկեղեցու հայրերը, մինչդեռ հայկական պատճառաբանական գրականությունը հակառակն է ապացուցում: Այսինքն՝ շնորհիվ հայ թարգմանական գրականության, ինչպես նաև ինքնուրույն՝ հեղինակային աշխատությունների՝ մեզ են հասել ներածական մասեր, գլուխներ կամ նախակրթություններ վերոնշյալ անվանումներով («պատճառ», «սկիզբ», «նախադրութիւն» եւ այլն), որոնք ապացուցում են, որ «ներածական կաղապարը» բավականին տարածված էր նաև քրիստոնեության շրջանում: Հայերեն թարգմանված ներածական այդ երկերի շարքում են Ս. Աթանաս Աղեքսանդրացու, Կապադովկյան հայրերի, Եփրեմ Ասորու, Հովհան Ոսկեբերանի եւ նշանավոր այլ հեղինակների աշխատությունները:

Սույն ուսումնասիրությամբ փորձ է արված նաև ցույց տալ, որ վերոնշյալ «ներածական կաղապարը» լայնորեն կիրառել են ոչ միայն ուշալատոնական մեկնիչները, այլ նաև Եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները՝ հատկապես Սուրբ Գրքի մեկնությանն առնչվող իրենց երկերում, մինչդեռ մասնագետները խոսում են միայն քրիստոնյա մի քանի հեղինակների՝ հիմնականում Որոգիների եւ Պրոկղի մասին: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ եթե նորալատոնականները կիրառում էին նշյալ կաղապարն իրենց մեկնություններում, ապա քրիստոնյա հեղինակները ձեւավորում էին ներածական գլուխներ՝ հիմնականում առանձնացնելով դրանք բուն մեկնությունից: Ավելին՝ մեծավ մասամբ դրանք ներկայացվում էին առանձին միավորներով կամ հարցերով, որոնք գրվում եւ զետեղվում էին մեկնությունից առաջ՝ ստանալով տարատեսակ անվանումներ՝ «պատճառ», «սկիզբ», «նախադրութիւն» եւ այլն: Հայկական ավանդության մեջ այդ գլուխներն առավելապես օգտագործվել են որպես Սուրբ Գրքի ներածության ընդհանուր ներածական գրվածքներ, որոնք երբեմն միավորվել են ըստ բովանդակության, երբեմն Աստվածաշնչի բոլոր գրքերի մամբողջական ժողովածու են կազմել¹³:

¹³ Այս առումով ուշագրավ է «Գիրք պատճառաց»-ում Աթանաս Աղեքսանդրացու անվամբ պահպանված նախակրթությունը («Յառաջաբան Դաւթի մարգարէութեանն, Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոյ: Ամենայն Սաղմոսացն Դաւթի զներունակ միտսն գտեալ եւ ալոց յայտնի ցուցեալ», ՄՄ, ձեռագիր Հ^մ 1879, 30բ-39բ), որն այլ ավանդություններում հայտնի է որպես առանձին երկ՝ Մարկելինոսին նրա կողմից գրված նամակ. տե՛ս ATHANASIOS OF ALEXANDRIA, Epistula ad Marcellinum, CPG 2097:

Նման ժողովածուներից ամենահայտնին ու ամենալիարժեքը, որը եւս հայտնի է «Գիրք պատճառաց»¹⁴ պայմանական անվամբ, ԺԲ.—ԺԳ. դդ. Սա- նահինի առաջնորդ Գրիգոր Աբասյանի կազմած¹⁵ արժեքավոր հավաքա- ծուն է։ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Հ^մ 1879 ձեռագիրն ամենա- հինն է, ուստի եւ՝ կարեւորագույնը։ Այն տպավորիչ է ոչ միայն բովանդա- կությամբ, այլ նաեւ ծավալով՝ բաղկացած է 376 թերթից. ցավոք, վերջում որոշ թերթեր բացակայում են¹⁶։ Շնորհիվ այս գրչագրի կիսախորանում խաչատուր Կեղառեցու կատարած հավելվածի՝ կարելի է նաեւ վերականգ- նել երկի իրական անվանումը՝ «Պատճառ լայն եւ նուրբ գրեանց, առեալ ի հարցն սրբոց եւ ի վարդապետաց, եւ ի մի հաւաքեալ եւ հոգացեալ մեծ րաբունապետին Գրիգորի՝ որդոյ Աբասայ»¹⁷։ Նշված ձեռագիրը տեղիք է տալիս հիմնավոր պատասխանների կարոտ բազմաթիվ հարցերի։

Դեռեւս անտիպ այս գրվածքը նախեւառաջ, ինչպես վերը նշվեց, պետք է դիտարկել որպես Սուրբ Գրքի ներածության ձեռնարկ։ Այն կա- րելի է անվանել նաեւ Հին եւ Նոր Կտակարանների ու «նուրբ գրեանց»

¹⁴ «Գիրք պատճառաց»-ի վերաբերյալ տե՛ս Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայկական մատենագիտություն, Երեւան, 1959, հտ. Ա., էջ XLI–XLIII. Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Հայոց գրերի գյուտն ըստ «Գիրք պատճառաց»-ի, «Էջմիածին», 2004, է.—Ը., էջ 86–91. Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ եւ հելլենիստական տարրերը, էջ 188–285. Մ. Յ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Армянская «Книга причин», составленная Григором, сыном Абаса, «Армянский Гуманитарный Вестник», Москва/Ереван, 2006, էջ 103–109. Յ. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Григор, сын Абаса, «Православная энциклопедия», Москва, 2006, т. XIII, էջ 108–109. Մ. Է. SHIRINIAN, A Comparative Analysis of some technical terms in Armenian Sources, *Xristianskij Vostok* 4 (X), S. Petersburg-Moscow, 2006, էջ 268–316. Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Ղեւտական գրքի մեկնությունն ըստ «Գիրք պատճառաց»-ի, Տարեգիրք Դ., ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակ., Երեւան, 2009, էջ 78–94. Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Փ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Գիրք պատճառաց, «Աշտանակ», Դ., Երեւան, 2011, էջ 14–24. Մ. Է. SHIRINIAN, Philo and the Book of Causes by Grigor Abasean, էջ 160–161. Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, «Գիտություն գրոց»-ը միջնադարյան Հայաստանում («Անկանոն, արտաքին եւ նուրբ գրեանք»), Տարեգիրք Ժ., ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակ., Երեւան, 2015, էջ 47–48, ծնթ. 2. Մ. Յ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Порядок книг Соломоновой трипартиты согласно раннехристианским, ранневизантийским и средневековым армянским толкователям, *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, Seriya 4, Istoriiya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya* publishes special annual issue under the general topic “Byzantine society: history, law, and culture”, т. 27, №6 (in print):

¹⁵ Գրիգորը՝ Աբասի որդին, ժողովել ու մեկտեղել է իրենից առաջ ստեղծված նյութը, այսինքն՝ նա հեղինակ չի կարող համարվել։ Միեւնույն ժամանակ նա կատարել է խմբագրական որոշակի աշխատանք, օրինակ՝ այն ղեկավարում, երբ հարցը երկակի է մեկնաբանվել։

¹⁶ Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Փ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Գիրք պատճառաց, «Աշտանակ», Դ., էջ 14–17։

¹⁷ ՄՄ, Հ^մ 1879, 3ա։ Կարեւոր տեղեկություններ պարունակող այս վերնագիրը մանրամասն վերլուծված է «Գիրք պատճառաց»-ին վերաբերող վերոհիշյալ ուսումնասիրու- թյուններում։

մեկնությունների նախակրթություններ պարունակող միջնադարյան մատենագիտական հանրագիտարան: «Գիրք պատճառաց»-ի «նուրբ գրեանք» բաժնում ներկայացված են Արիստոտելի, Փիլոն Աղեքսանդրացու կամ Եբրայեցու, Որոգինեսի, Եփրեմ Ասորու, Աթանաս Աղեքսանդրացու, Կապադովկյան երեք հայրերի, Եւագր Պոնտացու, Դավիթ Անհաղթի եւ այլոց որոշ երկերի «պատճառներ», ինչպես նաեւ «սկիզբ», «թելադրութիւն», «նախադրութիւն» եւ այլ ձեւեր: Նշենք, որ այստեղ ներառված են ոչ բոլոր «նուրբ գրեանք»-ը, այլ միայն Սուրբ Գրքի վերաբերողները:

Հարկ է ընդգծել նաեւ, որ «Գիրք պատճառաց»-ում նյութի հաջորդականությունը խիստ անսովոր է, քանի որ Հին եւ Նոր Կտակարաններն ընդմիջարկվում են «նուրբ գրեանք»-ով: Այս իրողությունը, թերեւս, իր մեջ խորհուրդ է կրում, ինչը լուսաբանված է առանձին հոդվածում¹⁸: «Գիրք պատճառաց»-ի առանցքային կարեւորությունն այն է, որ ժողովածուն առ այսօր Սուրբ Գրքի ներածության մեզ հասած միակ համապարփակ դասագիրքն է (ըստ որում, ոչ միայն հայ իրականության մեջ):

Ուշագրավ է, որ ուսումնական այս ձեռնարկում առկա են ոչ միայն Արիստոտելի երկերի նորալատոնական մեկնիչների կիրառած համակարգման վերոբերյալ բոլոր կետերը, այլ նաեւ ներածական լրացուցիչ հարցեր¹⁹:

Հարկ է մեկ անգամ եւս շեշտել, որ այս զարմանալի ժողովածուում պահպանվել են Աստվածաշնչի գրքերի այնպիսի նախակրթություններ, որոնց բնագրերը մեզ չեն հասել: «Գիրք պատճառաց»-ը ոչ միայն ներառում է ներածական գլուխներ, այլեւ այստեղ ընդգրկված են հետաքրքրական նյութեր, ինչպես նաեւ քննարկված են բացատրություն պահանջող հարցեր: Դրանք թերեւս գրել է Գրիգորը, որը, չհեղինակելով այս երկը, այնուամենայնիվ, զանց չի առել տարակուսանք հարուցող խնդիրները եւ աշխատել է կա՛մ ներկայացնել եղած կարծիքները, կա՛մ բացատրել դրանք²⁰:

¹⁸ Տե՛ս «Ս. Գրքի իմաստի «եռամասն» («տրիխոտոմիկ») ընկալման Որոգինեսի տեսությունը եւ դրա արձագանքը հայկական աղբյուրներում». Ոսկանեան Աստուածաշնչի հրատարակութեան 350-ամեակը (1666–2018), Ս. էջմիածին, 2018, էջ 104–111:

¹⁹ Այս մասին մանրամասն անդրադարձ կա երկու՝ դեռեւս տպագրության ընթացքում գտնվող հոդվածներում՝ Մ. Է. Ширинян, Порядок книг Соломоновой трипартиты.... Եւ Մ. Է. Ширинян, Прологомена святителя Иоанна Златоуста о заглавии Деяния Апостолов в древне-армянском исагогическом сборнике «Книга причин», Византийский Временник, 2022, т. 105:

²⁰ Հմմտ. օրինակ՝ Մաշտոցյան գրքերի արարմանը վերաբերող մեկնաբանությունները. ՄՄ, ձեռագիր Հ^մ 1879, 281բ–284բ. տե՛ս նաեւ է. Մ. Շիրինյան, Հայոց գրքերի գլուխն ըստ «Գիրք պատճառաց»-ի, «էջմիածին», 2004, է.–Ը., էջ 86–91:

Ոչ պակաս ուշագրավ է նաեւ Սուրբ Գրքի թարգմանության եւ մեկնության վերաբերյալ «Գիրք պատճառաց»-ում պահպանված հետեւյալ վկայությունը. «Իսկ նոցա կրթեալք յայսոսիկ ի մանկականն հասակի, անդրէն դարձեալք, թարգմանէին զաստուածեղէն Կտականս»²¹՝ սկսեալ յԱռակացն Սողոմոնի՝ զՀին եւ զՆոր Կտակարանս յեղաշրջեցին ի հայ լեզու, եւ զվարդապետութիւնս մեկնողականս Աստուածաշունչ մատենից, յորոց էր մի եւ առաջին Դաւիթ փիլիսոփայ՝ համալծորդ Մովսէսի Խորենացույ, Գառնկայ եւ Եզնկանն, Մամբրէի եւ Կորեան եւ այլոց յոլովից»²²։ Հայտնի է նաեւ, որ որպէս դասագիրք՝ այն լայնորեն գործածվել է հայկական միջնադարյան համալսարաններում։

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի «Գիրք պատճառաց»-ում ներառված թարգմանական նախակրթությունների միջոցները (մեթոդը) եւ ոճը։ Դրանք բավականին տարբերվում են մեզ հայտնի թարգմանական մյուս ձեւերից կամ եղանակներից։ Որոշ դեպքերում, երբ առկա է հոնարեն բնագիրը, բաղդատությունը ցույց է տալիս, որ նախակրթությունների մեծ մասը ներկայացված է սեղմ քաղվածքների, սեղմագրի կամ ամփոփման տեսքով²³։ Միեւնույն ժամանակ դրանք չենք կարող ծաղկաքաղ կոչել, քանի որ այդ թարգմանությունները կարող են կազմված լինել ինչպէս հատվածներից, այնպէս եւ տարաբնույթ նախադասություններից վերցված առանձին բառերից, որոնք, սակայն, ապահովում են տվյալ հատվածի հիմնական գաղափարը։ Նման թարգմանությունները կարելի է անվանել համատեսական (սինոպտիկ) կամ խտացված (զտած, համառոտ), որոնք ենթադրում են բնագրի կրճատում, ամփոփում, սակայն միեւնույն ժամանակ կարող են հավելումներ²⁴ ունենալ։ Հստ երեւոյթին՝ այս թարգմանությունները բնորոշ են էզեզե-

²¹ ՄՄ, Հ^մր 1879 ձեռագիրն ունի այս տարբերակումը, սակայն Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի ձեռագրատան թիվ 3325 գրչագրում առկա է «Կտակարանս» ճիշտ ընթերցումը։

²² ՄՄ, ձեռագիր Հ^մր 1879, 283 ա։

²³ Ասվածը հիմնականում վերաբերում է հայրաբանական եւ փիլիսոփայական որոշ երկերի թարգմանություններին (թեեւ վերջիններս մեծավ մասամբ հոնաբան են)։ Նման թարգմանությունների առկայությունը չէր կարող վրիպել հայագետների ուշադրությունից, սակայն դրանց վերաբերյալ կարծես թե դեռեւս չկան հատուկ ուսումնասիրություններ կամ անդրադարձներ։

²⁴ Հաճախ այդ հավելումները կարող են առնչվել սկզբնական բնագրին, որն աղճատումների կամ ինչ-ինչ պատճառներով կորցրել է դրանք, մինչդեռ հայերեն թարգմանությունը դրանք պահպանել է։

տիկ ավանդույթին պատկանող բնագրերին (լինեն թե՛ փիլիսոփայական երկեր²⁵, թե՛ սուրբգրային մեկնություններ եւ թե՛ նախակրթություններ): Հարկ է նաեւ ուշադրություն դարձնել այն իրողությանը, որ երբ նույնիսկ գործ ունենք մեկնողական տեսակի (ժանրի) հետ, դրանք չի կարելի շղթա-մեկնություններ (catenae) անվանել:

Հնարավոր է նաեւ ենթադրել, որ նման թարգմանությունները կարող են սերել Թեմիստիոսի հորինած ուսումնական մեկնության հատուկ տեսակից: Նման բնագրերում հարասություններով՝ պարաֆրազներով (հաճախ բաղկացած էին բնագրի հատվածների բառացի թարգմանությունից) վերափոխելու արդյունքում բնօրինակին բավականին հարազատ շարադրանք էր ներկայացվում՝ յուրատեսակ համառոտ մի վերարտադրություն (ադապտացիա)²⁶:

Պարզ է, որ դրանց հետ աշխատելիս, նման հատկանիշներ ունեցող գրվածքները մեծ բարդություններ են առաջացնում: Սա հատկապես վերաբերում է բնագրում բացակայող, բայց խնդրո առարկա թարգմա-

²⁵ Ինչ վերաբերում է փիլիսոփայական երկերին, ապա քննարկվող թարգմանական եղանակի առկայությունը թերեւս կարելի է նկատել երկու անանուն թարգմանություններում. առաջինը Զենոնին սխալմամբ վերագրվող աշխատությունն է, որը փիլիսոփայական տարաբնույթ հոսանքների ամփոփումն է (M. STONE, M. E. SHIRINIAN, Pseudo-Zeno. Anonymous Philosophical Treatise, Brill, Leiden-Boston-Koln, 2000): Երկրորդը միայն հայերենով պահպանված, ուշադրանքի արժանի մեկի կողմից Արիստոտելի ստորոգությունների մեզ հատվածաբար հասած մեկնությունն է («էլիասի իմաստասիրի Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի», ի լոյս էած Յ. Մանանդեան, Ս. Պետերբուրգ, 1911, էջ 140–149): Ի դեպ, մենք հակված ենք կարծելու, որ այստեղ գործ ունենք Ֆիլոպոնի հեղինակած մեկնության հայերեն թարգմանության «սխնդարի» տարբերակի հետ: Այս խնդրը, սակայն, դեռեւս հետազոտության փուլում է:

²⁶ Այս դեպքերում վերարտադրությունը (ադապտացիա) չպետք է շփոթել մի շարք թարգմանությունների (հիմնականում՝ հունաբան) համառոտված տարբերակների հետ, որոնք ի հայտ էին գալիս տարատեսակ պատճառներով: Որպես գլխավոր փաստարկ՝ նախ հանդիսանում էր պարզեցումը. դժվար, երբեմն նույնիսկ անհասկանալի հունաբան լեզուն անհրաժեշտ էր փոխարինել առավել պարզ լեզվով: Ոչ պակաս կարելու էր նաեւ որոշ մտքերի միտումնավոր վերանայումը (մասնավորապես, եթե դա վերաբերում էր դավանական հարցերի): Ասվածի համար լավագույն օրինակ կարող են ծառայել Սոկրատ Մքոլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» թարգմանության երկու բնագրերը՝ այսպես կոչված «Մեծ Սոկրատը»՝ հունաբան թարգմանությունը, եւ «Փոքր Սոկրատը», որը կատարվել է նշյալ թարգմանությունից, թեեւ որոշ դեպքերում «ծանոթություն է ցուցաբերում» հունարեն բնագրի հետ: Նկատենք, սակայն, որ «Փոքր Սոկրատ» երկի անգլերեն թարգմանությունը հրապարակելիս Ռ. Թոմսոնն այն անվանել է «ադապտացիա» (R. W. THOMSON, The Armenian Adaptation of the Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus Translation of the Armenian Text and Commentary (Hebrew University Armenian Studies), Peeters, 2001): Հաշվի առնելով ներկայացված եզրակացությունները՝ հավանաբար առավել ճիշտ կլինեք այն համարել «խմբագրություն»:

նություններում առկա հավելումներին, որոնք երբեմն անհնար է գտնել: Որոշ դեպքերում կան հարակից աղբյուրներ, որոնցում հավաստվում է նման հավելման տեղեկությունը, ինչը փաստում է, որ դա ոչ թե հայերեն թարգմանողի հորինածն է, այլ բնագրի կորած մասի արտացոլումը կամ այլ խմբագրության տարբերակներից է: Նման բնագրերի այս կամ այն հատվածի վավերականության կամ իսկության հաստատումը բավականին խնդրահարույց է:

Հայ թարգմանական գործունեության նրբութուններին այստեղ ներկայացված մանրամասն անդրադարձն անհրաժեշտ է, քանի որ նշյալ «Գիրք պատճառաց»-ի մեծ մասը թարգմանվել է հենց այս եղանակով: Որպես օրինակ՝ կարելի է վկայակոչել «Յոհաննու Ոսկեբերանի տեսութիւն վասն Գործոցն առաքելոցն»²⁷ նախակրթությունը: Բանաքաղածո ձեռով ու վերը քննարկված ոճով թարգմանված այս ներածական գլուխը կազմված է Հովհան Ոսկեբերանի երկու երկերի միախառնումից: Առաջին երկը բաղկացած է 4 ճառից եւ հայտնի է «Ճառեր կամ զրույցներ «Գործք առաքելոց»-ի վերնագրության վերաբերյալ» (In principium Actorum²⁸) վերտառությամբ: Այդ ճառերը Հովհան Ոսկեբերանը կարդացել է 388 թ.՝ Զատիկի շաբաթվա ընթացքում: Դրանք, փաստորեն, նախակրթություններ են, որոնք նախորդել են «Գործք առաքելոց»-ի մեկնությունը գրելուն: Ի դեպ, Հովհան Ոսկեբերանն այստեղ մանրամասն արծարծում է «ներածական կաղապարի» վերոնշյալ հիմնական հարցերից կամ կետերից մեկը, այն է՝ վերնագրի «պատճառը» կամ իմաստը (ή αἰτία τῆς ἐπιγραφῆς): Երկրորդը՝ «Ի Գործոց առաքելոց» (In Acta apostolorum²⁹) մեկնությունն է, որը գրել է երկու տարի անց, այն կազմված է 55 ճառից³⁰:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ հայ իրականության մեջ առկա սուրբգրային նախակրթությունները գրեթե ուսումնասիրված չեն, թեեւ դրանք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն հայագիտության համար:

²⁷ Տէս ՄՄ, Հ^{որ} 1879, 357ա–373ա:

²⁸ Տէս IOHANNES CHRYSOSTOMUS, In principium Actorum, http://www.documentacatholicaomnia.eu/02g/0345–0407,_Iohannes_Chrysostomus,_In_principium_Actorum,_MGR.pdf:

²⁹ Տէս IOHANNES CHRYSOSTOMUS, In Acta apostolorum (hom. 1–55), http://www.documentacatholicaomnia.eu/02g/0345–0407,_Iohannes_Chrysostomus,_In_Acta_apostolorum,_MGR.pdf:

³⁰ Ուշագրավ այս նախակրթությանը, դրա աղբյուրներին եւ բնագրի հետ բաղդատմանն անդրադարձել ենք հարցին նվիրված առանձին հոդվածով. տես Մ. Յ. Ширинян, Прологомена святого Иоанна Златоуста....:

խնդրո առարկա այդ ներածական գրվածքները կամ գլուխները կարելի է սահմանել որպես յուրովի օժանդակող սեղմագրեր կամ մասեր, որոնք անհրաժեշտ էին բուն բնագրի ուսումնասիրման կամ մեկնության համար: Այդ նախակրթությունները կարելի է նաեւ դասել այսպես կոչված պարատեքստերի (paratexts) շարքին կամ գուցե վերագրել վերլուծագրության (scholiographia) ոլորտին: Ի թիվս տարբեր կարեւոր հանգամանքների՝ նախակրթությունները կարեւորվում են նաեւ Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանության հետ կապված խնդիրների ճշգրտման եւ Աստվածաշնչի հայերեն ընկալյալ բնագիրը վերականգնելու կամ կազմելու համար:

Քննարկված նախակրթությունների տարածված լինելը հայ մատենագրության մեջ խոստովանելի է առ այն, որ Աստվածաշնչի ուսումնասիրությանը Հայաստանում կարեւոր տեղ է հատկացվել: Այս իրողության բացատրությունների շարքում հարկ է նշել նաեւ հետեւյալը. հիշյալ միջոցները՝ ինչպես նախակրթությունները, այնպես եւ դրանց հատուկ կադապարային կազմակերպումը, փաստորեն, սերում են փիլիսոփայական միջավայրից: Սկսած Ե. դարից փիլիսոփայությունը ծաղկունք էր ապրում Հայաստանում, անգամ երբ այն արգելված էր Բյուզանդիայում եւ դրանք շարունակ առհասարակ դուրս էր մղված Արեւմուտքից³¹: Հայտնի է նաեւ, որ վաղ շրջանի Եկեղեցու հայրերը ոչ միայն ընդունում, այլ նաեւ կիրառում էին հույն փիլիսոփաների ուսմունքները (Պլատոնի, Արիստոտելի, Պլուտարքոսի եւ այլոց)՝ շեշտելով, որ հեթանոսական աշխարհում ապրող այս փիլիսոփաներն առաջինն արտահայտեցին ապագա քրիստոնեությանը բնորոշ գաղափարներ, այսինքն՝ հեթանոս լինելով՝ մոտեցան քրիստոնեական վարդապետությանը, եւ դրանով արտահայտվեցին նրանց հանճարն ու իմաստությունը:

Ի դեպ, այս դրույթը կարելի է որոշ չափով համեմատել Հին եւ Նոր Կտակարանների գուգադրման հետ, ըստ որի՝ ոչ միայն հինկտակա-

³¹ Այս մասին տե՛ս Է. Մ. ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Քրիստոնեական վարդապետության..., էջ 16, 101–104, 113, 116–117, 121–122, 295–296, 302. M. E. STONE, M. E. SHIRINIAN, Pseudo-Zeno's Anonymous Philosophical Treatise, Brill, Leiden-Boston-Koln, 2000. Մ. (Է.) ՇԻՐԻՆՅԱՆ, Փիլիսոփայական երկերի եւ տարրերի օգտագործումը Հայաստանում, Հայագիտության արդի վիճակը եւ նրա զարգացման հեռանկարները, Երեւան, 2004, էջ 498–512. M. E. SHIRINIAN, A Comparative Analysis of some technical terms in Armenian Sources, էջ 268–316. «Հայ-բյուզանդական փիլիսոփայական առնչությունները վեցերորդ դարում», «Մատենադարան. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի հիմնադրման հիսունամյակին նվիրված գիտաժողովի թեզիսներ», Երեւան, 2009, էջ 41–45:

րանյան անցքերն էին հիշատակվում նոր Ուխտում, այլ նաեւ, դասական մեկնության կանոնների համաձայն, Հին Ուխտում առկա էին նորկտակարանյան իրադարձությունների (մասնավորապես՝ Օծյալի գալստյան) վերաբերյալ տեղեկություններ: Այսինքն՝ սուրբ հայրերը, ինչպես եւ Կտակարանների դեպքում, կարծում էին, որ քրիստոնեական գաղափարները կանխորոշված էին ավելի վաղ շրջանում՝ մինչ քրիստոնեության սկզբնավորումը:

Եզրափակելով՝ ընդգծենք, որ հայ հեղինակները ոչ միայն թարգմանել, մեկնել, ընդօրինակել ու ծաղկել են Աստվածաշունչը, այլ նաեւ ներառել են օժանդակ այլ միջոցներ, որոնք նպաստում էին Սուրբ Գրքի ուսուցմանը, տարածմանը եւ ուսումնասիրմանը: Այդ միջոցների շարքին պետք է դասել հաճախ այլուր մոռացված, բայց Հայաստանում ծաղկունք ապրած նախակրթությունները, որոնք առկա են բազմաթիվ ձեռագրերում՝ պահպանելով եւ փոխանցելով երբեմն միայն հայերեն թարգմանություններ մեզ հասած ուշագրավ նյութեր ու տվյալներ:

РЕЗЮМЕ

Армянская традиция сохранила довольно большое количество библейских прологов, известных под разными названиями «причина», «начало», «увещание», «прооймион» и пр. Они встречаются в рукописях как в виде отдельных единиц, так и в составе сборников под условным названием «Книга причин». Наиболее известным и полным из этих сборников является ценное собрание, составленное Григором Абасеаном в XII в., хранящееся в Матенадаране — Институте древних рукописей им. Месропа Маштоца (№1879). Как отдельные прологи, так и сборники в основном неопубликованы. До сих пор было принято рассматривать эти прологи как непространные, пояснительные сочинения, относящиеся к жанру комментария. Однако в результате своих исследований я пришла к выводу, что эти так называемые исагогические вопросы или прологи относятся к «Введению Писания». Эти сочинения содержат ответы на самые важные вопросы, связанные с датой создания произведения, авторством, названием, содержанием, источниками, причинами написания (цель, мотивы, тема), подлинностью, порядком изучения, последовательностью, полезностью и т.д. Рассматриваемые прологи были приняты по-

мещать перед собственно толкованием; они также могли включать некоторые комментарии к данному произведению. Интересно, что в этих пролегоменах налицо использование так называемой «вводной схемы» (*schema isagogicum*), присутствовавшей в комментариях поздних неоплатоников, особенно комментаторов Аристотеля. Специалисты склонны считать, что эта схема очень ограниченно использовалась отцами Церкви при обсуждении и комментировании Писания, но армянская этиологическая литература доказывает обратное. Иными словами, благодаря переведенным на армянский язык источникам, а также сочинениям, написанным на армянском языке, до нас дошли вводные вопросы или главы, то есть пролегомены с вышеупомянутыми названиями. Они доказывают, что «вводная схема» была весьма распространена и в христианский период. Кстати, среди них есть и пролегомены, сохранившиеся только на армянском языке. Можно сказать, что эти вводные главы были в некотором роде вспомогательными аннотациями для изучения или толкования оригинала. Пожалуй, их можно даже рассматривать как так называемые «паратексты». Помимо прочих значительных возможностей, эти пролегомены могут быть использованы для прояснения проблем, связанных с армянским переводом Библии, а также для восстановления или составления *textus receptus* (общепринятого текста) Писания на армянском языке.

SUMMARY

The Armenian tradition has preserved quite a large number of biblical prolegomena, which are known by various names: “cause” («սլաոնման», *causa*), “beginning” («սկիզբ», *proairesis*), “exhortation” («թելադրություն», *suggestio*), “prooemium” («նախադրություն», *proemium*), etc. They are found in manuscripts both in separate units or are included in the collections known as the Book of Causes. The most famous and complete of the mentioned ones is the valuable collection compiled by Grigor Abassian in the 12th century, kept in the “Matenadaran” — the Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots, manuscript No 1879. Both separate prolegomena and their collections largely remain unpublished. Until now, these prolegomena were considered to be non-extensive explanatory writings belonging to the genre of commentary. As a result of my research, however, I have come to the conclusion that these so-called isagogical questions or prolegomena are related to

the Isagogics of the Scripture. These writings contain answers to the most important questions connected with the date of the work, the authorship, the title, the content, the sources, the reasons for writing (purpose, motives, subject), authenticity, order of study, sequence, usefulness, etc. It was customary to place these prolegomena before the actual interpretation; they could also include some commentary on the writing in question.

Interestingly, these prolegomena explicitly use the so-called schema isagogicum — the “introductory scheme”, which was present in the commentaries of the later Neoplatonists, especially commentators on Aristotle. Experts tend to think that this scheme was very limitedly involved by Church Fathers in discussing and commenting on the Scriptures, but Armenian aetiological literature proves otherwise. In other words, the data translated into Armenian that have reached us, or the writings composed in Armenian, i.e. introductory chapters, prefatory remarks — prolegomena with the above-mentioned names testify that the schema isagogicum was quite common in the Christian period as well. Interestingly, among them there are also prolegomena, which exist only in Armenian. It can be said that these introductory writings or chapters were in some way auxiliary summaries for the study or interpretation of the original text itself; they can be considered as so-called paratexts, too. Among the other significant possibilities, these prolegomena can be used to clarify problems related to the Armenian translation of the Bible, as well as to restore or compile a textus receptus of the Scripture in Armenian.

